

BİBLİYOGRAFYA :

Serkis, *Mu^ccem*, I, 703-704; Brockelmann, *GAL*, II, 173-174; *Suppl.*, II, 171-172; Kehhale, *Mu^ccemü'l-mü²ellifin*, VII, 42-43; a.m.f., *el-^cUlümül-bahte fi'l-^cuşûri'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1392/1972, s. 268-269; Ullmann, *Die Medizin*, s. 198, 341; a.m.f., *Die Natur und Geheilmwissenschaften*, s. 35-36; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 758-760; Ali Abdullah ed-Difâ', *İshâmü^c ulemâ² i'l-^cArab ve'l-müslimîn fi'l-kimyâ²*, Beyrut 1405/1985, s. 280-295; Ali Cem'an eş-Şekil, *el-Kimyâ² fi'l-^chadâretü'l-İslâmiyye*, San'a, ts. (Mektebetü'l-Cilî'l-cedid), s. 90-92; Fâzıl Halî İbrâhîm, "İzzeddin Aydemir el-Cildekî, mekânethühül-^cilmiyye ve mü²el-fefâtühü fi'l-kimyâ²", *MMMA* (Küveyt), XXIX/2 (1985), s. 613-629; S. Mahdi Hassan, "Jildeki's exposition of alchemy; Dr. Taslimi's examination of Jildaki's Nihayat al-Talab", *Hamdard Medicus*, XXXIII/1, Karachi 1990, s. 5-30; el-Kâmüsül-İslâmî, I, 623; G. Strohmaier, "al-Djildakî", *EJ² Suppl.* (İng.), s. 270.

SADETTİN ÖKTEN

CİLİ, Abdülkerim b. İbrâhîm

(bk. ABDÜLKERİM el-CİLİ).

CİLİ, Ahmed b. Sâlih

(احمد بن صالح الجليلي)

Ebü'l-Fazl Ahmed b. Sâlih
b. Şâfi' el-Cilî
(ö. 565/1170)

Tarihçi.

18 Zilkade 520 (5 Aralık 1126) tarihinde Gîlân'da doğdu. Ailesi daha sonraki yıllarda Bağdat'a yerleşti. Cîlî'nin babası ve dedesi de tanınmış âlimlerdendi. Dedesine nisbetle İbn Şâfi' diye de bilinir.

Ahmed b. Sâlih küçük yaşta babasıyla birlikte hadis meclislerine katıldı. Sib-

tu'l-Hayyât'tan kıraat dersleri aldı. Ebû Galib b. Bennâ, Ebü'l-Hüseyn b. Ferrâ ve Kadî Ebü Bekir el-Ensârî'den hadis okudu. Babasından, Ebü'l-Hasan Abdüsselâm ve diğer hocalarından hadis rivayet etti ve pek çok hadis yazdı. İbnü'l-Ahdar, Hâfız Abdülganî ve Muvaffakuddin el-Makdisî ondan hadis rivayet etmişlerdir. Genç sayılabilecek bir yaşta vefat etmesi sebebiyle kendisinden az rivayette bulunulmuştur. Cîlî, Abbâsîler'in kudretli ve âlim veziri İbn Hübeyle'nin (ö. 560/1165) meclisinde de hadis okudu. Fakat daha çok Ebü'l-Fazl b. Nâsır'ın sohbetlerine devam ederek her konuda onun bilgisinden istifade etti ve onu kendisine örnek aldı. Amelde Hanbelî mezhebine mensuptu. Bazı resmî görevlerde de bulunan Cîlî verem hastalığına yakalanarak 3 Şâban 565'te (22 Nisan 1170) vefat etti ve babasının da defnedildiği Ahmed b. Hanbelî'nin kabrinin bulunduğu mezarlığa gömüldü.

Cîlî tesir altında kalmayan sağlam bir kişiliğe sahipti. Bir defasında kendisinden halifenin haksız olduğu bir konuda lehte şahitlik yapması istenmiş, fakat o bunu kabul etmemiş ve üzerindeki taylasanı çıkarıp, "Benim üzerimde bundan başka hiçbir şeyiniz yoktur" diyerek görevlilerin üzerine atmıştır.

Ahmed b. Sâlih el-Cilî'nin kaynaklarda adı geçen tek eseri *Târîhu Bağdâd*'dir (*Târîhu İbni's-Şâfi^c*) Eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ına yazılan bir zeyil olup 463 (1070) yılından yaklaşık 560 (1164-65) yılına kadar gelir. Müellif kronolojik olarak yazdığı eserde sırasıyla her yılın önemli olaylarını ve o yıl içinde vefat eden âlimlerin biyografilerini vermiştir. Müsvedde halinde kalan bu eserden İbnü'n-Neccâr (ö. 643/

1245), İbn Nukta'nın (ö. 629/1231) *el-Muntehab* adlı kitabı vasıtasıyla faydalanmış ve ondan *Târîhu İbni's-Şâfi^c* diye söz etmiştir. Zehebî de Cîlî'nin bu eserinden bahsetmiş ve kitaptan pek çok nakil yapmıştır (bk. *A^clâmü'n-nübelâ²*, XVIII, 236, 274, 278; XIX, 415, 594; XX, 60, 91, 133, 151, 168, 178, 207, 318, 333, 336; XXI, 24)

BİBLİYOGRAFYA :

Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 414; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 359; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhu Bağdâd* (Hatîb, *Târîhu Bağdâd* içinde), Beyrut 1405/1985, XV, 105; İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhu Bağdâd*, Haydarâbâd 1398-99/1978-79 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), nâşirin mukaddimesi, s. YB; Zehebî, *A^clâmü'n-nübelâ²*, XVIII, 236, 274, 278; XIX, 415, 594; XX, 60, 91, 133, 151, 168, 178, 207, 318, 333, 336, 572-573; XXI, 24; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 421-422; İbn Receb el-Hanbelî, *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, Kahire 1372/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 49, 213-214, 311-313; *Keşfü'z-zunûn*, I, 279; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 215; *İzâhu'l-meknûn*, I, 212; Ziriklî, *el-A^clâm*, I, 135; Kehhale, *Mu^ccemü'l-mü²ellifin*, I, 252.

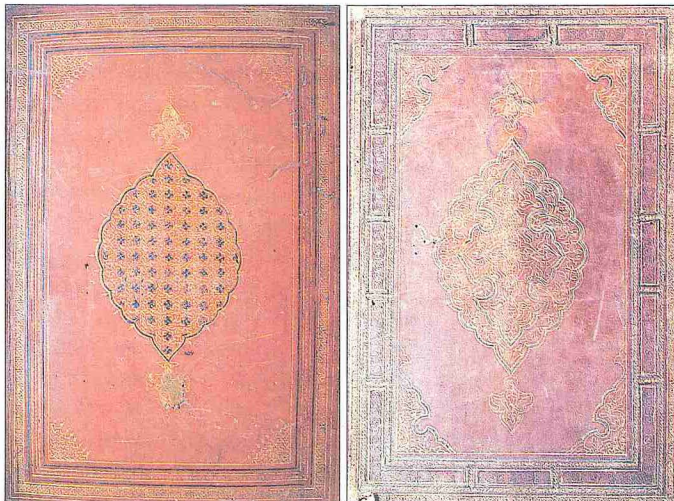
MEHMET AYKAÇ

CİLTÇİLİK

İslâm kitap sanatlarının
klasik çağını Osmanlılar'da
yaşayan bir kolu.

Bir mecmua veya kitabın yapraklarını dağılmadan ve sırası bozulmadan bir arada tutabilmek için yapılan koruyucu kapağa cilt (cild) denilmekte ve Arapça "deri" anlamına gelen bu ismin, genellikle ciltlerin bu işe en uygun malzeme olan deriden yapılması sebebiyle verildiği bilinmektedir.

Ciltçilik, tomar (rulo) şeklinde olan kitapların yerini Romalılar devrinde yapıları dikkörtgen biçiminde kesilmiş kodeksin (mushaf) almasıyla ortaya çıkmıştır. Ele geçmiş en eski cilt kapakları IV. yüzyıla ait olup papirüs üzerine sade ve gösterişsiz bir şekilde meşin kaplanarak yapılmışlardır. Sanat eseri niteliği taşıyan ilk ciltler ise VIII-IX. yüzyıllarda Mısır'da Koptlar ve Orta Asya'da Uygurlar tarafından meydana getirilmiştir ve bunların aralarında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. XX. yüzyılın başlarında Alfred von Le Coq tarafından Hoço kazılarında Mani yazmaları arasında bulunan iki cilt parçası, Kopt ciltlerinde olduğu gibi deriden yapılmış ve bıçakla oyularak geometrik motiflerle süslenmiştir. Ayrıca derinin oyulmuş kısımlarının altına altınlanmış deri yapıştırmak suretiyle motiflere çift satırlı ve çift renkli

XV-XVI. yüzyıllara
ait Memlük
ciltleri
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 2892, 3333)

bir derinlik kazandırılmıştır (bk. Çığ, s. 6; Esin, s. 113; Ettinghausen, s. 119).

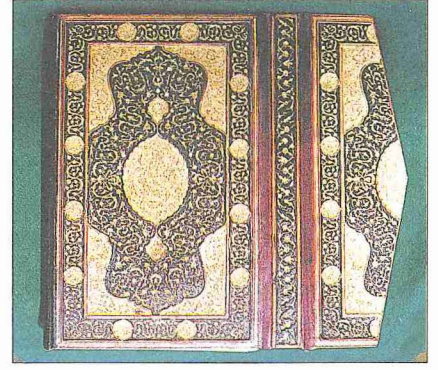
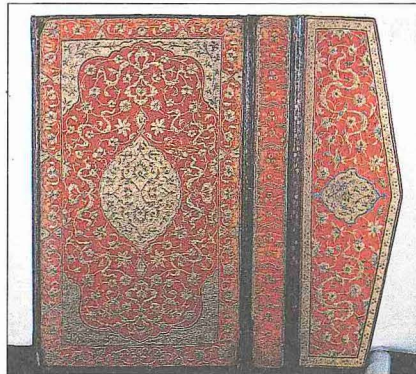
İslâm cilt sanatına ait bilinen en eski örnekler Mısır ve Tunus'ta bulunmuş olup muhtemelen Tolunoğulları dönemine (868-905) aittir. X-XIII. yüzyıllarda yapılan bütün İslâm ciltleri arasında büyük benzerlikler görülür; bu durum XIV. yüzyılda da kısmen devam etmiştir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya hâkim olan Selçuklular, burada XII ve XIII. yüzyıllarda çok güzel ciltler meydana getirmişlerdir. Rûmî denilen Anadolu Selçuklu cilt üslûbu, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Memlûkler'de, XIV. yüzyıldan itibaren de İlhanlılar'da ve Karamanoğulları başta olmak üzere Anadolu beyliklerinde devam etmiş ve aynı zamanda Osmanlı cilt sanatına geçiş sağlanmıştır. XV. yüzyılda Memlûklü ciltçiliğiyle Osmanlı ciltçiliği arasında büyük bir paralellik görülmektedir. Bu asırda Timurular'la Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında da güzel cilt kapakları yapılmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren klasik Osmanlı ciltçiliği Türk ve İslâm cilt sanatının en büyük temsilcisi olmuş ve bu durum XX. yüzyıla kadar sürmüştür.

Cilt Üslûpları. Ciltler teknik özelliklerinden çok malzemelerine ve süslemelerine göre birbirlerinden ayrılmakta ve ortaya çıkan üslûplar daha çok ait oldukları kültür alanlarının adıyla anılmaktadır. Tarihî gelişmesi içinde İslâm cilt sanatının kazandığı üslûplar şunlardır: Hatâyî, Arap, Rûmî, Memlûk, Mağribî, Türk (Osmanlı), Buhârâ-yı cedîd. 1. Bütün süslemelerde hatâyî denilen bitkisel motiflerin (aş. bk.) tercih edildiği hatâyî üslûbu, pek az yönleriyle birbirinden farklılık gösteren Kâşî, Horasan, Buhârâ ve Dihlevî alt üslûplarına ayrılır. 2. Herat üslûbu, Timurular zamanında (1370-1506) en büyük sanat merkezi olan Herat ile diğer önemli sanat merkezleri Şîraz ve İsfahan'da Türk, Moğol ve İranlı ustalar tarafından geliştirilmiştir. En güzel örnekleri Timur ve torunlarının sarayları ile ünlü vezir Ali Şîr Nevâ'nin sarayında yapılmış olan bu ciltlerde, şemselerle köşebentlerin içleri ve aralarında kalan boşluklar bitkisel motiflerle doldurulmuş, ayrıca uygun yerlere insan, kuş, yılan, aslan gibi hayvan ve ejderha, zümrüdüanka gibi efsanevî yaratık figürleri yerleştirilmiş, bunların aralarına da Çin bulutları serpiştirilmiştir. Kapak içlerinde ise "katî" tekniğinin yaygın olarak kullanıldığı görülür. Bu tarz ciltlere Timurular yanında Celâyirli, Karakoyunlu, Ak-

koyunlu, Safevî ve erken dönem Osmanlı ciltleri arasında da rastlanmaktadır. Hatâyî üslûbunun son zamanları Herat üslûbu ile aynı döneme tesadüf eder. 3. Arap üslûbu el-Cezîre, Halep ve Şam bölgelerinde gelişmiştir. Ciltlerin gerek derileri gerekse işlemeleri biraz kaba görünüşlüdür. Bu aslında Abbâsîler'le başlayan Türk tesirli bir üslûptur ve Uygur cildinden mülhemdir. 4. Rûmî üslûbu, Anadolu'daki Selçuklu ve Moğol istilâsından sonra Selçuklu tesiri altında devam ettirilen İlhanlı ve Anadolu beylikleri ciltçiliğidir. 5. Memlûk Türkleri'nin Mısır'da ortaya koydukları Arap üslûbuyla karışık olan Memlûk üslûbu birçok yönüyle Rûmî'ye benzer; XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında da Osmanlı üslûbuna paralellik gösterir. Bu tarzda yapılmış ciltlerin pek çoğu Kayıtbay (1468-1496) ile Kansu Gavri'ye (1501-1516) ithaf edilmiştir. 6. Mağribî üslûbu Endülüs, Sicilya ve Fas'ta gelişmiştir. Arap üslûbunu andırır; İspanya ve Sicilya yoluyla Avrupa ciltçiliğini etkilemiştir. Renk, ağırlıklı olarak kahverenginin bütün tonları ile siyahtır. Yuvarlak, girift geometrik şemseler çok görülür. Cilt kenarlarında mutlaka zencirek veya bordür vardır. 7. Türk üslûbu Diyarbakır, Bursa, Edirne, İstanbul, şükûfe, barok ve modern olmak üzere birbirinden küçük farklılıklar gösteren alt üslûplara ayrılır. Adı geçen şehirler Osmanlı ciltçiliğinin geliştiği başlıca merkezlerdir. Lake cilt de bu üslûp içerisinde değerlendirilmektedir. 8. Buhârâ-yı cedîd Hatâyî, Dihlevî ve Avrupa üslûplarının karışmasından meydana gelmiş olup İslâm cilt sanatının son safhasıdır.

Cilt Çeşitleri. Çoğu Türk üslûbunun klasik döneminde gelişmiş olan cilt çeşit-

Deri görünümlü mukavva üzerine kumaş kaplı cilt kapağı (TSMK, Hazine, nr. 2106)

Altın ayırma şemseli cilt kapağı (Dīvân-ı Muhibbî, TIEM, nr. 1962)

lerini malzemelerine ve süsleme tekniklerine göre iki ana grup altında incelemek mümkündür: Malzemelerine göre deri, kumaş, ebrulu, murassa' (mücevherli), lake; süsleme tekniklerine göre şemseli, zilbahar, yekşah, zerduz, çarküşe. 1. Deri Cilt. Deri, ciltçilikte en çok kullanılan ana malzemedir. Deri ciltler muhtelif şekiller gösterir. A) Şemseli cilt. Adını deri üzerine yapılan şemse motifinden alır. Bu ciltler şemsenin bezeme tarzına göre çeşitli isimlerle anılır. a) Altın ayırma şemseli. Kabartma motifler deri renginde bırakılır, zemin altınlanır. b) Üstten ayırma şemseli. Zemin deri renginde bırakılır, motifler altınlanır. c) Mülemma' şemseli. Motiflerin hem zeminleri hem de kendileri altınlanır; bu durumda zemin ve motiflerde iki ayrı renkte altın kullanılabilir. d) Mülavven şemseli. Şemse, köşebent ve diğer bezemeler kapakta kullanılan esas deriden başka renkte bir deri ile kaplanır; altın ve üstten ayırma tarzları vardır. e) Soğuk şemseli. Şemse cilt kapağına altın kullanmadan işlenir, dolayısıyla deriden farklı renkte değildir. f) Müşebbek (katî) şemseli. Şemse daha çok cildin iç kısmında görülür. Deri bir dantel gibi oyulduktan sonra kabın iç yüzüne ve ayrı renkte deri veya kumaş zemin üzerine yapıştırılır. B) Zilbahar cilt. Adını XVIII. yüzyılın sonunda ve özellikle XIX. yüzyılda görülen ve halk arasında "kafes şemse" de denilen bir süsleme türünden alır. Kapak üzerine ezilmiş varak altını ile dört dilimli yaprak motifleri ve parmaklık şeklinde çizgiler çekilir. Bu bezeme, cildin göbek kısmında veya zeminin tamamında bulunabilir. Sonraları, oluşturulan dikdörtgenlerin araları küçük yıldızlarla süs-

lenip kapaklar daha zengin görünümli hale getirilmiştir. C) Yekşah cilt. Motifler yekşah denilen ucu sivri metal bir aletle bastırılarak yapılır; bazan bu tarz işleme zilbahar şemseli ciltlere de uygulanmıştır. D) Zerdüz cilt. Deri üzerine sarı, pembe ve yeşil sırmalarla realist motiflerin işlendiği ciltlerdir. 2. Çarküşe Cilt. Kadife veya desenli, işlemeli kumaşlarla kaplanmış ve kenarları köşelerde üçgen köşebentler yapacak şekilde deri ile çevrilmiş cilt çeşididir; adını köşebentlerden alır. 3. Kumaş Cilt. Mukavva üzerine keten, ipekli veya kadife kumaş kaplanarak yapılan ciltlerdir. 4. Ebrulu Cilt. Tarihçesinin XV. yüzyıla kadar indiği bilinen ebrunun cilt sanatında önemli bir yeri vardır. Ebrulu ciltler, dayanıklı olabilmeleri için genellikle çarküşe tekniğinde yapılmışlardır. Ebru, cildin dış ve iç kapaklarında kullanıldığı gibi kitap mahfazası yapımında da tercih edilmiştir. 5. Murassa' (mücevherli) Cilt. Cilt sanatından çok kuyumculuk sanatıyla ilgili olan bu tür maddî kıymeti yüksek bir cilt çeşididir; fildişi oymalı, altın kaplamalı, mozaik, yeşim kabartma, yakut, zümrüt, inci ve elmas süslemeli olanları vardır. Daha çok Kur'ân-ı Kerim ciltlerinde uygulanmıştır. 6. Lake Cilt. Adını "lak" (vernîk) kelimesinden alan ve ruganî veya edirnekârî de denilen lake ciltlerde kapağın yapıldığı mukavva veya deri perdahlanıp tamamen pürüzsüz hale getirilerek verniklenir. Bu cilâli satıh üzerine altın ve boya ile nakışlar yapıldıktan sonra cam gibi parlak bir yüzey elde edilinceye kadar birkaç kat daha vernik çekilir. Türk cilt sanatında ilk lake örnekler XV. yüzyılda Osmanlılar'da ve Timurlular'da görülür; bu asırdan itibaren Safevîler'de ve Bâbürlüler'de de uygulanmıştır.

XVIII. yüzyıla ait bir elifbâ cüzünün zerdüzî cilt kapağı
(TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 435)

XVI. yüzyıla ait
murassa'
bir cilt
(TSMK, Envanter,
nr. 2/2107)

Bu cilt çeşitlerinden başka cilbent ve kitap mahfazaları da ciltçilik içinde ele alınabilir. Cilbent, deriden bir kitap cildi gibi iki kapaklı olarak yapılır ve her iki kapağın iç tarafında gözler bulunur; kâğıt ve değerli evrakın yıpranmamasını sağlar ki bugünkü mânada portföy veya sapsız koltuk altı evrak çantası sayılabilir. Kitap mahfazası ise yazma eserleri korumak için yapılan, içine kitabın uzunlamasına konulduğu bir kutudur. Tamamen deri ile kaplandığı olursa da daha çok ebru kullanıldığı görülür. Kitap, bir ucu mahfazanın içine tesbit edilen 1-1,5 cm. enindeki bez veya deri bir şerit üzerine yerleştirilip kutuya sokulur; alınacağı zaman şerit çekilerek kitabın mahfazadan dışarı çıkması sağlanır.

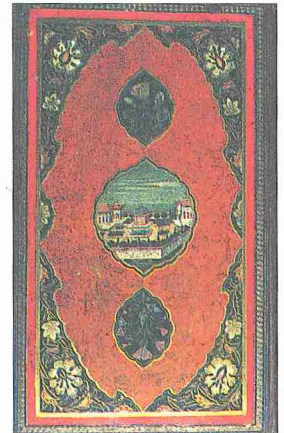
Mücellitler ve Ciltçilik Teşkilâtı. Mücellitlerin genellikle aynı zamanda nakkaş, müzehhip, musavvir veya ebru ustası olmaları ve ciltler üzerinde imzaya çok az rastlanması sebebiyle bu sanatın bütün ustalarını tesbit edebilmek mümkün değildir. Ortaçağ İslâm ciltleri arasındaki en erken imzalı örnek 654 (1256) tarihini taşımaktadır. Ciltlerde Ortadoğu'dan çok Anadolu ve Suriye'de imza görülmektedir. İmzalar 5-6 mm. çapındaki yuvarlak mühür baskıları şeklinde olup tesbit edilebilen isimler şunlardır: Mustafa b. Mehmed, Mecdüddin, Emîn, İbrâhim, Yûsuf el-Konevî, Mehmed eş-Şerîf (veya es-Seyyid Muhammed), Sermedî, Es'ad, Hasan, Mağribî, Ahmed. Ayrıca bir mücellidin sembolü olduğu sanılan "Hasbiyallah" yazılı, mühr-i Süleymanlı ve çiçekli bazı mühür baskıları da mevcuttur. Bu mühürler aynı zamanda tezyinî unsur olarak daha çok cilt kapaklarının köşebent, şemse, sertâb ve mikleblerinde kullanılmış ve 1-30 defa basılmışlardır (Ünver, s. 79). Osmanlı dönemine ait daha çok isim bilinmekte olup gerek im-

zaların gerekse ehl-i hiref defterlerinin yardımıyla XVI-XIX. yüzyıllar arasında yaşamış yetmiş kadar usta tesbit edilmiştir.

Osmanlı hükümdarlarının okuma sevgisi, kitap sanatlarının gelişmesini sağlayacak bir ortamın doğmasına sebep olmuştur. Sarayda hat, tezhip, minyatür ve cilt atölyeleri kurulmuş, bu atölyelerde devrin başta gelen yerli ve yabancı sanatçıları çalıştırılmıştır. Bu arada yabancı sanatçılar ayrı atölyelerde görevlendirilerek Türk kitap sanatının dış temsilcileri altında kalması engellenmiş ve bzulup değişmeden gelişmesi sağlanmıştır (Cunbur, TKDB, XVII/3, s. 134).

İlk ciltçilik lonca teşkilâtı II. Bayezid zamanında (1481-1512) kurulmuştur. Böylece diğer sanatçılar gibi bir zümre teşkil eden saray mücellitleri önce usta ve şâkird olarak ikiye ayrılmışlar, ustalar da kendi maharet ve kıdemlerine göre sermücellid, serbölük, seroda, kethüdâ, serkethüdâ gibi rütbe ve mevkiler almışlardır. Topkapı Sarayı ehl-i hiref defterlerindeki kayıtlardan, hassa mücellitleri sayısının bir ara elli kişiye kadar yükseldiği öğrenilmektedir. Ayrıca altın döğücü (zerküb) ve mürekkepçiler de (mürekkebî) Hassa Ciltçileri Teşkilâtı'na bağlı idiler. Hassa ciltçileri esas bölüklerinin dışında kemhaclar, çilingirler, divan kâtipleri gibi bölüklerde de yine ciltçi olarak görev almışlardır. Saray dışında serbest çalışan mücellitler ise Sultan Abdülaziz zamanına kadar halen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin bulunduğu yerdeki çarşıda toplanmışlardı. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Beyazıt Camii yanındaki 100 küçük ahşap dükkânda 300 mücellidin çalıştığını söylemektedir (Seyahatnâme, I, 609). XIX. yüzyıl sonundaki büyük yangında bu dükkânların hepsi yok olmuştur.

XVII. yüzyıla ait
şemsesinin
içi resimli
lake cilt
(TSMK, Emanet
Hazinesi,
nr. 1380)

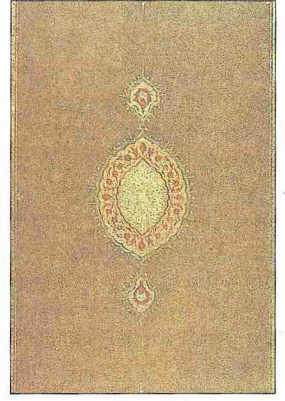
Cildin Yapılışı. Bir kitabı ciltlerken yapılacak ilk iş, yaprakların üst üste getirilip birbirine dikilmesidir. Dikişte Türkler sarı ipek kullanmışlardır. Türk cildinde kitabın sırtı düz olarak bırakılır, kambura (bombe) yapılmaz. Sırtın üst ve alt köşelerine kitabı tutmak ve yaprakların dağılmasını önlemek için şirâze örülür. Şirâzenin altına deriden bir yastık konulur; sırta da bir bez parçası yapıştırılabilir. Kitabın kenarları keskin bir aletle tıraşlanarak düzeltilir.

Cilt kapaklarının görünmeyen alt yapı maddesi mukavvadır. Özel olarak hazırlanan mukavva kitabın boyutlarında kesilir. Osmanlılar'da cildin derisi üzerine işlenecek olan semse ve diğer bezemelerin zamanla bozulmaması için mukavvanın buralara rastlayan kısımları oyulur ve yerine daha incesi konulur. Ön ve arka kapaklar için yapılan bu ameliye, alt kapağın uzantısı olan mikleb için de aynıdır. Ardından kapaklara geçirilecek deri, kıvrım yerleri daha da ince olacak şekilde tıraşlanır ve yıkanıp gergin biçimde kurutularak mukavvaya kaplanır. Bu işlem iki şekilde yapılır. a) Kapaklar üzerine deri bütün olarak geçirilir ve mukavvadaki oyuklara dişi kalıpla bastırılmak suretiyle motifler kabartılır. b) Eğer semse ve diğer bezemeler aynı renk deri ile kaplanacaksa kapakların derisi mukavvada bulunan yuvaları 3-5 mm. taşacak şekilde kesilip yapıştırılır; değişik renkli deri yuvaya yerleştirilir. Deri üzerine kalıpla basılacak motiflerin iyi çıkıp bütün ayrıntılarına kadar görünebilme-

si için mukavva üzerine bol çiriş sürülür. Derinin altındaki bu çiriş tabakası yumuşak olduğundan kalıbın oyuk kısımlarına iyice girerek kabartmalı bezemeleri meydana getirmesine yardım eder. Yapılan kapaklar gölgeli ve ılık yerlerde kurutulur.

Ön kapak sağa, mikleble beraber arka kapak sola açılır. Sırt ile kapaklar arasında, kapakların rahat açılmasını sağlamak için bırakılan boşluğa "mukat payı", kapaklar ile mikleb ve sertâb arasındaki boşluğa da "dudak" denir. Sertâb kitabın önünü korur; ucu üçgen şeklinde olan mikleb ise sertâbı tutarken kitap ile ön kapak arasına girer ve aynı zamanda okunmakta olan sayfayı tekrar bulabilmek için "müş'ir" olarak kullanılır.

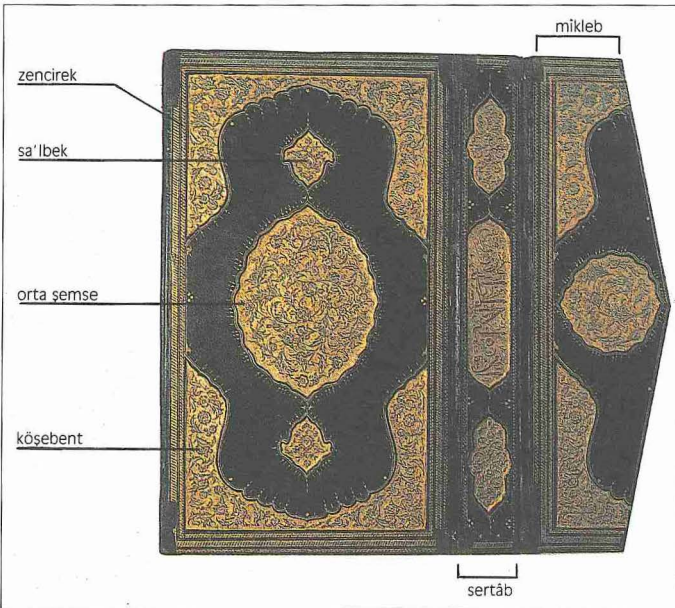
Malzeme. a) Deri. Cilt kapaklarında en çok kullanılan kaplama malzemesidir. En fazla koyun (meşin), keçi (sahtiyan) ve ceylân (rak), nâdiren de siğir derisi (kösele) kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu ve Memlük ciltlerinde kahverenginin bütün tonları, XV. yüzyıldan itibaren Osmanlılar döneminde kahverenginin yanı sıra kırmızı, vişneçürüğü, yeşil ve siyahın kullanıldığı görülür. Selçuklu ustaları kapakların dışında ve içinde genellikle aynı renkte, diğerleri ise aynı olduğu kadar farklı renkte derileri de tercih etmişlerdir. Deri özellikle kapak içlerinde, konunun uzmanı olmayan kişilerce kâğıt zannedilebilecek kadar inceltilerek kullanılmıştır. Eskiden elle yapılan inceltme işi bugün özel makinelerle yapılmaktadır.

Kösebensiz
beyzî şemseli
bir murakka'
kabi
(TSMK, Emanet
Hazinesi,
nr. 2324)

b) **Murakka' mukavva.** Kâğıdın bilinmediği zamanlarda ve ilk İslâm ciltlerinde deri ince tahta plakalar üzerine kaplanmıştı. Ancak kısa sürede ahşabın yerini özel olarak hazırlanan mukavva almıştır. Bu mukavvalar normal kalınlıktaki kâğıtların, birinin suyunun diğerinin aksine gelecek şekilde üst üste yapıştırılmaları ve muştayla döğülerek sıkıştırılmaları suretiyle elde edilirler ve iyice kuruduktan sonra tahta gibi sertleştiklerinden pek deforme olmazlardı. Bu kapak malzemesi hazırlanırken kâğıtların yapıştırıldığı tutkalın içine de ileride cildi kurtlanmaktan korumak için şap, tenekâr (boraks) ve tütün suyu gibi zehirli maddeler konulurdu. c) **İpek iplik ve ibrişim.** Kitabın yapraklarını birbirine tutturmak ve bunu da çok defa kâğıdın âharlı rengine uydurmak için ince sarı ipek iplik, kitabı daha çok sağlamlaştırmak için sırtın üst ve alt köşelerine örülen şirâzelerde ise renkli ibrişimler kullanılmıştır. d) **Kakma altın, altın varak ve altın suyu.** Ciltler üzerinde çok sık rastlanan, belli bir kalınlığı bulunan ve bazan düştüğü görülen altın noktalardan, Anadolu Selçuklu eserleri başta olmak üzere Ortaçağ İslâm ciltlerinde kullanılan önemli bir malzemenin kakma altın olduğu anlaşılmaktadır. Son dönem Selçuklu ciltlerinde altın kakma noktalarla birlikte cetvel ve tahrirlerde de altın suyu (sürme altın) kullanılmıştır. Daha sonraki devirlerde bütün zemine fırça ile altın sürüldüğü veya varak altın yapıştırılıp üzerine motif basıldığı da görülmektedir.

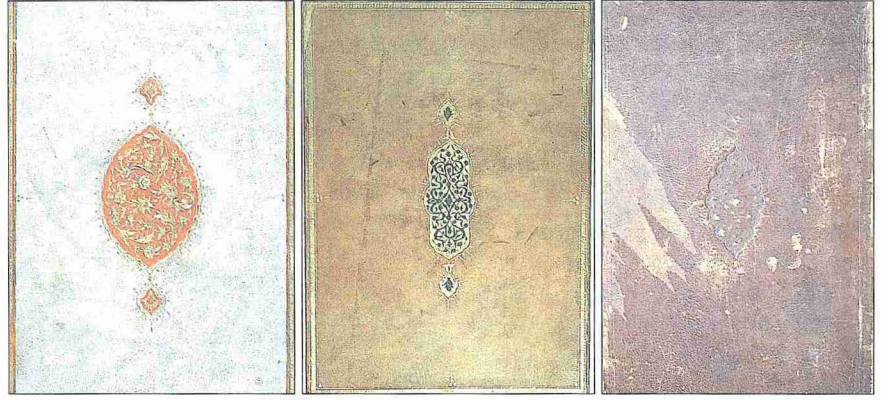
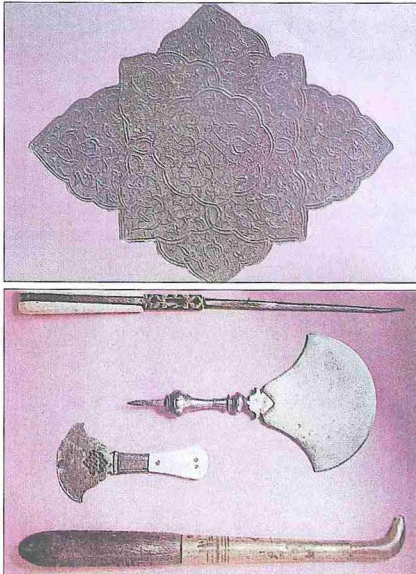
Cilt Yapımında Kullanılan Aletler. Küçük ve büyük kalıplar. Motiflerin deri üzerine kabartma olarak çıkmasını sağlayan alete kalıp denir. Metalden, tahtadan ve deriden yapılan kalıplar, kapak üzerindeki yerlerine göre "şemse kalıbı", "kö-

Bir cilt kapağının
kısmı

şe kalıbı" gibi isimler alırlar. Tahta ve metal kalıplar baskı sırasında bazan deriyi zedelediğinden Türk ciltçiliğinde daha çok deve derisinden yapılmış kalıplar tercih edilmiştir. Bazı ciltlerde, özellikle şemse ve köşebentlerle mikleb ve kapak içlerinde yekpâre büyük kalıplar kullanılmıştır. Bu durum, aynı ebat ve tezyinatta birden fazla cilt bulunmasından anlaşılmaktadır. Bunun dışında genellikle zencirekler, köşebentler, şemse iç dolguları ve sertâbın muhtelif yerlerinin süslenmesi için daha pratik olan küçük kalıplar kullanılmıştır. Bunlar birer defa basıldıkları gibi yan yana, alt alta, üst üste birçok defa basılıp zemini dolduracak şekilde de kullanılmışlardır. Bu kalıpların bazıları 5-6 mm. çapında çok küçük parçalardır; meselâ yuvarlak imza ve çiçek mühürleri böyledir. Yine yan yana gelmesiyle zencireği oluşturan "zencirek çivisi" de aynı kategoriye dahil edilebilir. Diğer aletler. Bunlara "kör alet", "yekşah", "teber" gibi isimler verilmektedir. Deri üzerinde sıcaklığın tesiriyle meydana gelen renk değişikliğinden bu aletlerin kızdırılarak basılmak suretiyle kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Özellikle kapakların yüzündeki geometrik desenlerle iri rûmiller bu tür aletlerle yapılmıştır. Çünkü kapağın her tarafında kalıbın sağladığı intizamı görebilmek mümkün değildir; simetrik motiflerde bu farklılık

Ciltçilikte kullanılan pirinç şemse kalıbı ile çelik ve demir- den yapılmış yekşah, teber gibi bazı aletler

Kenarları altın yıldız zencirekli, semseli ve sa'ibekli bir cilt kapağı ile dikdörtgen semseli köşebentsiz cilt kapağı (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2333, 2138) ve ilk Osmanlı ciltlerinden Fâtih dönemine ait bir örnek (Süleymanîye Ktp., Fâtih, nr. 500)

daha da belirgindir. Söz konusu aletler cetvel çekmek, basit motiflerle örgü ve geçmeleri yapmak için tek başlarına kullanılmak üzere imal edilmekle birlikte çok defa birbirlerinin yerine de kullanılmışlardır. Gerek büyük ve küçük kalıplar gerekse diğer aletler daima deri üzerine ısıtılarak basılmışlardır; eğer baskı altın varak olmadan yapılırsa buna "soğuk baskı" denir.

Teknik. Başlangıcından bugüne kadar cilt yapımında baskı, kakma ve boyama teknikleri kullanılmıştır. Baskı tekniğinde kalıpla ve küçük aletlerle yapılan iki çeşit uygulama vardır. Birincisinde motifler kalıba oyularak (dişi) işlenir ve baskı sonunda kabartma (erkek) olarak çıkarılması sağlanır. Küçük motifler ise daha çok çekiçle vurularak çıkarılır. Kakma tekniğinde varak altın veya biraz daha kalın düz levha halindeki altın, kuvvetli zıncı sürülmüş deri üzerine konularak içi çukur, kenarları keskin yuvarlak bir metal aletle vurulmak suretiyle deriyi çakılır. Bu teknikle süslenmiş örneklerde altın kaldırıldığı zaman deride izinin kaldığı görülür. Boyama tekniği ise ezilerek sıvı haline getirilmiş olan varak altının fırça ile deri üzerine sürülmesi ve kuruduktan sonra mührü ile parlatılması şeklinde uygulanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren gerek Osmanlı gerekse Memlûk ciltlerinde altının yanı sıra mavi boya da kullanılmıştır; Timurlu ciltlerinde renklerin daha çeşitli olduğu görülür.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Cilt. Anadolu Selçukluları'na ait en erken cilt örneği XII. yüzyılın sonları-

na aittir. Bir Anadolu Selçuklu cilt kapağında, gerek kendinden önceki ve sonraki Türk ciltleriyle, gerekse diğer İslâm ciltleriyle bölümleri açısından farklılık görülmez. Fark cildin yapısından değil süsleme anlayışından ve bunun uygulanmasından gelmektedir. Selçuklu ciltleriyle Selçuklu üslubunu sürdüren ciltler incelendiğinde süslemelerin zamanın ahşap, çini, taş, maden ve minyatür sanatlarındaki motiflerle büyük bir paralellik gösterdiği görülür. Her İslâm cildi gibi Anadolu Selçuklu cildi de ön ve arka kapaklar, mikleb, sırt, sertâb ve iç kapaktan oluşur. Kapaklar. Anadolu Selçuklu ciltlerinde ön ve arka kapaklar çok defa ayrı karakterde süslenmiştir. Meselâ birinin geometrik motifli, diğerinin rûmîli yahut semseli veya şemseleri yuvarlak ve oval olarak farklı yapıldığı görülmektedir. Bunların yanında her iki kapağı aynı karakterde olan ciltler de bulunmaktadır. Selçuklu ciltlerinde kapakların içleri, derinin altın varak veya zermürekkep kullanmadan kabartma desenlerle soğuk baskı tarzında süslenmesi sebebiyle kendine has bir özellik taşır. Bu süslemelerde, ağırlık rûmillerde olmak üzere bitkisel ve geometrik bir motif zenginliği görülür. Mikleb. Miklebler çok defa uzantısı oldukları arka kapaklar tarzında süslenmişlerdir; kapak tezyinatıyla ilgisiz olanları da görülür. Miklebe, kapak şemselerine benzer şemsenin dışında en çok kullanılan tezyinat unsuru hilâl ve mühr-i Süleyman'dır. Ayrıca zemini tamamen örgü ve geçmelerle doldurulmuş örnekler de bulunmaktadır. Sırt. Selçuklu ciltlerinde sırt daima

düz ve yumuşaktır; kamburalı örneklerle rastlanmaz. Sertâb. İlk dönem sertâb-larında tezyinat yoktur. Daha sonraları sade bir bezeme yapılmıştır; nâdiren de yazılı olurlar.

Ciltlerin Tezyinatı. Anadolu Selçuklu ciltlerinde, Türk sanatının bütün kollarında kullanılmış olan motiflerin hemen hemen tamamı aynen görülmektedir. Bu süsleme unsurlarının başlıcalarını şöylece sıralamak mümkündür: 1. **Şemse.** Cilt kapaklarında yaygın bir şekilde kullanılan ve daha çok rûmî, hatâyî ve geçmelerden meydana gelen ışınlı güneş motifi biçiminde tanımlanabilecek olan şemselerde şu tipoloji tesbit edilmektedir: Düz yuvarlak, 4 dilimli yuvarlak, 6 dilimli yuvarlak, 8 dilimli yuvarlak, 10 dilimli yuvarlak, 12 ve daha çok dilimli yuvarlak, düz yuvarlak içinde mühr-i Süleymanlı, dilimli yuvarlak içinde mühr-i Süleymanlı, sade mühr-i Süleymanlı, yuvarlak içinde 5-8-10-12 kollu yıldızlı, 6 kapalı kollu yıldızlı, 8 kapalı kollu yıldızlı, merkezi 8-10-12 kollu yıldızlı ve tek veya çok merkezli geometrik zeminli, rûmîli, hatâyîli, yuvarlaktan ovale geçişe hazırlıklı, düz-ince oval, dilimli oval, klasiğe yakın oval, zencîr-i saâdetli, sekizgen, dikdörtgen. 2. **Rûmî.** Türk süsleme sanatlarının hemen her dalında eskiden beri kullanılan ve özellikle Anadolu Selçukluları tarafından çok sevilip geliştirildiği için "Anadolu'ya ait" anlamındaki rûmî adıyla anılan bu tezyinat unsuru, Orta Asya Türk sanatındaki hayvan figürlerinden kaynaklanmaktadır. İslâmiyet'in kabulünden sonra stilize edilerek hayvanî karakteri tamamen kaybedilmiş ve soyut bir motif haline getirilmiştir (Akar-Keskiner, s. 179). Anadolu Selçuklu ciltlerinde rûmîler kapakların dışında, içinde ve mikleblerde zemini tamamen kaplarken zencireklerde, şemse merkezlerinde ve diğer tezyinî unsurlar arasında da uygulanmıştır. Bu tezyinatın kullanıldığı en eski cilt 592 (1196) yılına aittir. XII. yüzyılın sonlarında başlayan bu uygulamanın Selçuklu üslûbu içerisinde XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettiği görülmektedir. 3. **Geometrik süsleme.** Türk ve Anadolu Selçuklu süslemelerinin en çok kullanılanı olan ve yaygın biçimde "arabesk" adıyla anılan geometrik bezemelerin menşeyinin Orta Asya Türk sanatına dayandığı bilinmektedir (bk. Strzygowski, s. 31-37). Geometrik motifler ciltlerin muhtelif yerlerinde mevzîi olarak veya zemini kap-

layan yıldız ağları şeklinde kullanılmıştır. Başlangıcı ve sonu belli olmayan, çok karışık gibi görüldüğü halde tam bir düzen ve âhenk gösteren bu yıldız ağlarının kâinat düzenini, her şeyin üstünde olan ilâhî iradeyi ve Allah'ın sonsuzluğunu ifade ettiğine inanılmaktadır (Ögel, s. 124, 146). Selçuklu ve Selçuklu üslûbunu sürdüren geometrik tezyinatlı ciltlerin en eski örnekleri XII. yüzyılın ikinci yarısına, en yenileri ise XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. 4. **Bitkisel süsleme.** Diğerlerine göre daha az rastlanan bu süslemeye "hatâyî" de denilmektedir. Çok defa aslı anlaşılamayacak derecede stilize edilerek kullanılan bitkisel motifler Anadolu Selçukluları'nda oldukça sade görünümlüdür. Bu tezyinat Beylikler döneminde gelişmesini sürdürmüş, asıl zenginliğine ise Osmanlı sanatının klasik döneminde ulaşmıştır. Selçuklu ciltlerinde daha çok kapak içlerinde kullanıldığı görülen bitkisel motiflere mikleblerde de rastlanır. En eski örnek XIII. yüzyılın sonlarına ait olup mikleblerde ve rûmî ile birlikte kullanılmıştır. 5. **Geçme ve girift örgülü süsleme.** Diğer Türk ciltlerine oranla Anadolu Selçuklu ciltlerinde daha çok görülen bir tezyinat girift örgü ve geçmelerdir. Çok değişik uygulamaları olan bu tezyinata şemse zemininde, bordür ve zencirekte, geometrik yıldız ağları arasında ve özellikle mikleble köşebentlerde rastlanır. 6. **Yazılı süsleme.** Müslümanlığı kabullerinden sonra İslâm sanatının en büyük temsilcisi olan Türkler, diğer sanat kollarında olduğu gibi ciltçilikte de Kur'an yazısını tezyinî bir unsur olarak görmüşler, özellikle sülüs, nesih, küfî yazıları şemselerin içinde, zencireklerde veya doğrudan köşebentlerde, sertâbdâ, kapak içlerinde kullanmışlardır.

Bu ana süslemelerin dışında nokta, balık pulu, gamalı haç, çarkıfelek, zencîr-i saâdet, hilâl, gülçe, zızzak, baklava dilimi, firfir, güneş kursu gibi çeşitli motifler de görülmektedir.

Osmanlılar Döneminde Cilt. XV. Yüzyıl (Erken Dönem). XV. yüzyıl, Anadolu Selçuklu cildinden Osmanlı cildine geçiş devridir. Osmanlı ciltlerinin ilk örnekleri Fâtih Sultan Mehmed zamanından kalmadır ve bunlarda Anadolu Selçuklu tesiri açıkça görülür. Ancak Fâtih'in özel kütüphanesi için yazılan kitaplar hattıyla, tezhibiyle, cildiyile, hatta kâğıdıyla Türk kitap sanatında o devre damgasını vuran başlı başına bir üslûp oluşturarak yeni bir sanat çıkışı açmışlardır. Fâtih

döneminin ciltleri Timurular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Memlûklerin son devirlerinde yapılanlarla benzerlik gösterirse de üslûpları farklıdır. Fâtih devri Türk cildi için bir yükselme çağıdır ve ilk ciltçilik teşkilâtı da bu yükselmeye paralel olarak II. Bayezid zamanında kurulmuştur. Bu döneme ait ilk örneklerden birinin kapağında yer alan kabartma motiflerin altınlanıp teberle taranması suretiyle yapılmış süsler, o asırda eşine başka bir millette rastlanmayan sanat eseri niteliğinde ciltlerin meydana getirildiğini göstermektedir. Bu dönemde bazı kapak içlerinin yapılaşında da değişik bir teknik uygulanmıştır. Bu teknik dış kapağın zıddı bir renkte olan iç kapak derisinin boya veya altınla süslenmesidir. Ayrıca kâtî tarzı iç kapaklar da bulunmakta, ancak bunların Timurlu ve Safevîler'inkiler gibi çok renkli olmayıp zeminde bir veya iki renk ihtiva ettikleri görülmektedir. Şemseler, yuvarlaklarına da rastlanmakla birlikte çoğunlukla ovaldır.

Bu devirde kahverenginin çeşitli tonlarındaki derilerin yanında kırmızı, vişneçürüğü, mavi, mor, neftî, zeytûnî, tahinî ve siyah deriler de kullanılmıştır; bunların bazılarında özellikle iç kapaklarda rastlanır. Ciltleri çoğunlukla üçlü yaparak (seberg), gonca, itır yaprağı, bulut, tepelik, penç, hatâyî, ortabağ (agraf), tuğ, nilüfer, gül ve rûmî geçmeler süsler; manzara, girift tezyinat ve canlı motifleri pek bulunmaz. XV. yüzyılda deriden başka lake ve kumaş ciltler de yapılmıştır.

XVI. Yüzyıl (Klasik Dönem). XVI. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun her sahada olduğu gibi cilt sanatında da en muhteşem çağı olmuş ve bu yönden de klasik dönem adını almıştır. Ciltteki bu geliş-

XVIII. yüzyıla ait realist bitkisel motifli bir cilt (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 141)

me biraz da XVI. yüzyılın başlarından itibaren her renk deriyi üretebilen Osmanlı dericiliğinin gelişmesine bağlıdır. Belirli üslupların doğduğu bu dönemde tezvinat İran ciltlerinin aksine bütün satırı kaplamaz. Alttan veya üstten ayırma şemşelerle cilde sade bir güzellik verilmiştir. Bu asırda şemşeler sadece ovaldir. XV. yüzyıl ciltlerinde olduğu gibi kabartma şemse ile köşebentlerin arası çoğunlukla boş bırakıldığı halde bazan bunların aralarının kabartma veya halkâr tarzında motiflerle doldurulduğu mülemma' şemşeler de yapılmıştır. Bu dönemde meydana getirilen deri görünümlü kumaş ve kumaş görünümlü deri cilt kapakları özellikle dikkat çekicidir. Kapak içleri XV. yüzyıl geleneğini devam ettirir. Bu asırda bordürler daha genişlemiş ve içlerine yuvarlak veya oval kartuşlar konulmuştur. Süslemelerde XV. yüzyıl motifleri de kullanılmakla birlikte daha çok klasik devrin bütün sanat kollarına hâkim olan stilize nar çiçeği, altılı çiçek, çintemani-bulut ve bilhassa tırtıllı yapılarak görülür.

XVII. Yüzyıl. Bu dönemde imparatorluğun duraklamasına paralel biçimde diğer sanat kollarında olduğu gibi ciltçilikte de bir duraklama hissedilir. Teknikte bir değişiklik yoktur; fakat gerek kompozisyonlarda gerekse motiflerin işlenmesinde bâriz bir gerileme görülmektedir. Kapakların bir kısmında köşebent ve bordürler kalkmış, şemşeler dikdörtgen karakterli bir hal almışken bir kısmında da oval şemşeler yapılmış, kenarına bordür yerine kalınca zencirek çekilmiştir. Klasik forma sadık kalan örneklerde ise sa'lbekler iyice büyüyerek köşebentlere yaklaşmıştır. Burada şemse ve köşebentlere işlenen motiflerle bordürlerin motifleri arasında bir âhenksizlik mevcuttur. Bu asırda genel olarak işçilikte de bir gerileme olduğu görülür. Fakat her şey rağmen bu asrın cildi renk anlayışı itibariyle asaletini muhafaza edebilmiş, altın ve muhtelif çığ renkleri rastgele kullanarak zevksizliğe düşmemiştir.

XVIII. Yüzyıl. Bu asırda aradaki duraklama devrinden sonra yine klasik devrin

güzel örneklerine dönülmüş ve III. Ahmed zamanında (1703-1730), özellikle Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın teşvik ve desteğiyle çok güzel eserler meydana getirilmiştir. Bu dönemde klasik üslubun yanı sıra başka teknik ve üsluplarda da ciltler yapılmıştır. Lake ciltler. XVI. yüzyılda bazı güzel örnekleri görülen ve XVII. yüzyılda diğer cilt türleri gibi duraklama dönemi geçiren lake ciltler, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bol ve çeşitli örnekleriyle tekrar ortaya çıkmıştır. Bu cildin en büyük ustasının Ali Üsküdüâr olduğu kabul edilir. *Realist* motifli ciltler. Bunlar biri zerdüz, diğeri klasik teknikli-realist motifli olmak üzere iki şekilde yapılmıştır. İkincisinde tarz klasik, motifler realisttir. *Yekşah* ciltler. Bu ciltlerde ise üslup klasik olmakla birlikte teknik yenidir; XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılda zilbahar süslemeli ciltler de bu teknikle yapılmıştır. *Barok-rokoko* ciltler. Bu asrın ikinci yarısında Avrupa tesirli barok-rokoko motiflerle süslenmiş ciltler yapılmaya başlanmıştır. Bu tarzda motifler deri üzerine fırça ile işlenmiştir. Bazı örneklerin zencireklerinde teberle yapılmış taramalar da bulunmaktadır. Genel olarak klasik devir cilt kapaklarında esas şema olan şemse ve köşebentler önemini korumuş, stilize süslemelerin yerine realist çiçek ve yapraklar yapılmış, bazan da bunun aksi örnekler meydana getirilmiştir.

XIX ve XX. Yüzyıl. XIX. yüzyılda klasik tarz deri kapak yapımı çok kötü örneklerle devam ederken XVIII. yüzyılın yekşah ve barok-rokoko ciltleri daha fazla rağbet görmüştür. Bu yeni usullerin klasik üslupla aralarındaki bağı tamamen kopardığı son devir Türk ciltleri için herhangi bir üslup ve mektepten söz etmek mümkün değildir. Cilt kapaklarındaki süslemeler bazan eski Türk motifleriyle yapılmış, çoğunlukla da Alman ve Fransız ciltlerinin etkisinde kalınmıştır. Bu son dönemde çok defa büyük preslerle modern aletler kullanılarak yapılan ciltlerde şu çeşitler görülmektedir: Deri aplike, deri rölyef, lake, yarım de-

ri-cilt bezi, yarım deri-eburlu veya batıklı, sunî deri, kâğıt kaplı.

BİBLİYOGRAFYA :

- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 609; Kemal Çığ, *Türk Kitap Kapları*, Ankara 1953, tür.yer.; R. Melül Meriç, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları I: Vesikalar*, Ankara 1954, Mukaddime, s. V-VII, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, I, 768-775; M. S. Dimand, *A Handbook of Muhammadan Art*, New York 1958, s. 79-84; İsmet Binark, *Türk Cilt Sanatı*, Ankara 1968, tür.yer.; a.mlf., *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975, tür.yer.; A. Süheyl Ünver, "Anadolu Selçukluların Kitap Süsleri ve Resimleri", *Atatürk Konferansları V: 1971-72*, Ankara 1975, s. 79; M. Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London 1976, tür.yer.; Müjgân Kuntur, "Türkler'de Cilt Sanatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 678-688; a.mlf., "Kanûnî Devri Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", *TKDB*, XVII/3, Ankara 1969, s. 134-135; Azade Akar — Cahide Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif*, İstanbul 1978, tür.yer.; D. James, *Qur'ans and Bindings*, London 1980, tür.yer.; a.mlf., *Qur'ans of the Memluks, London 1988*, tür.yer.; D. Haldane, *Islamic Bookbindings*, London 1983, tür.yer.; a.mlf., "Book-binding", *Elr.*, IV, 363-365; Emel Esin, "Bitig (İlk Devir Türk Kitab Sanatları)", *Kemâl Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 111-125; Semra Ögel, *Anadolu Selçukluların Taş Tezvinatı*, Ankara 1987, s. 124, 146; Cahide Keskiner, *Türk Motifleri*, İstanbul 1990, s. 68; İnci A. Birrol — Çiçek Derman, *Türk Tezvinî Sanatlarında Motifler*, İstanbul 1991, s. 179; A. Sakisian, "Lâ reliure dans la Pers occidentale, sous les Mongols, au XIVe et au début du XVe siècle", *AI*, I (1934), s. 80-91; a.mlf., "La reliure persane au XVe siècle, sous les Turcomans", *Artibus Asia*, sy. 7, Meisenheim [Glan] 1937, s. 210, 223; J. Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *TM*, III (1935), s. 31-37; Th. C. Petersen, "Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations", *Ars Orientalis*, I, Baltimore 1954, s. 41-46; R. Ettinghausen, "Near Eastern Book Covers and Their Influence on European Bindings", a.e., III (1959), s. 113-131; Belkıs Mutlu, "Türk Cilt Sanatına Toplu Bakış", *Akademi*, sy. 5, İstanbul 1966, s. 53-58; Şüle Aksoy, "Kitap Süslemelerinde Türk Barok-Rokoko Usûlü", *Sanat*, sy. 6, İstanbul 1977, s. 135-136; Oktay Aslanapa, "Osmanlı Devri Cild Sanatı", *Türkiyemiz*, sy. 38, İstanbul 1982, s. 12-17; "Cild", *SA*, I, 341-348; *TA*, XI, 4-5; XXX, 250-251; Pakalın, I, 292; III, 334, 615.

AHMET SAİM ARITAN